Housing and Rural Environment
Print ISSN: 2008 - 4994 Online ISSN: 2588 - 6215
Homepage: https://jhre.ir

Social justice or modernization: reconsidering the aims behind the establishment of Iran's Ministry of development and housing in 1964

Seyyedeh Mitra Hashemi[1], **Zahra Ahari**[2]✉

1. PhD Candidate, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: hashemii.mitra@gmail.com
2. Corresponding author, Associate Professor, Center for Documentation, Architectural Studies and Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: Z_Ahari@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 1 September 2025
Received in revised form 4 December 2025
Accepted 15 March 2026
Available online 29 March 2026

Keywords:
housing,
Ministry of Development and Housing,
modernization,
White Revolution.

ABSTRACT

Objective: This article examines the explicit and implicit aims behind the establishment of Iran's Ministry of Development and Housing in 1964. Its central question is how housing came to require an institution at the ministerial level in the early 1960s, and how this institutional change was connected to the state's project of modernization. Against accounts that treat the housing crisis mainly as an unintended consequence of the White Revolution, the article traces the formation of this crisis back to the mid-1950s. It explains how housing was constructed as a national problem, how this construction justified bureaucratic expansion and institutional centralization, and how the creation of the ministry expanded state intervention in the built environment.

Method: The study adopts a discourse-analytical approach. It examines the establishment of the Ministry of Development and Housing not as a self-evident administrative response, but as an event made possible through specific ways of defining housing, social justice, state responsibility, and modernization. The primary sources include newspapers, general and specialized journals, laws and official documents, debates in the Iranian Parliament and the Senate, minutes of the Economic Council, speeches and writings of the Shah, statements by state officials, and the positions of the regime's opponents and critics. The article mainly studies texts produced in the years immediately before and after the ministry's establishment, while also referring to earlier or later materials when needed to clarify the roots or consequences.

Conclusions: The article argues that the Ministry of Development and Housing emerged at the intersection of two discourses: social justice and modernization. The discourse of social justice framed housing as a public crisis and, by doing so, legitimized the expansion of state intervention in the built environment and the growth of bureaucracy. Yet the ministry's mission cannot be reduced to housing provision. More than an administrative response to housing shortage, it became an instrument for advancing modernization and reshaping the country's built environment.

Cite this article: Hashemi., S.M. Ahari., Z. (2026). Social justice or modernization: reconsidering the aims behind the establishment of Iran's Ministry of development and housing in 1964. ***Housing and Rural Environment***, *45*(193), 95-106. https://doi.org/10.22034/45.193.95

This article is derived from the first author's thesis entitled "Identifying and Explaining the Discourses of Iranian Identity in the Architecture of the 1960s and 1970s."

© Author(s) retain the copyright.
Publisher: Natural Disasters Research Institute (NDRI).
DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

Introduction

During the Pahlavi period, housing gradually became more than a technical matter of construction or a social need. It became a visible sign of inequality and, in the final years of the monarchy, one of the ways through which the regime's political legitimacy was challenged. The Shah's opponents increasingly used differences in residential conditions to expose social division, criticize the state, and mobilize revolutionary forces. Housing, in this sense, was not only about shelter. It became a political language through which inequality could be seen, named, and turned against the government.

The housing crisis is often explained as an unintended consequence of the White Revolution, land reform, and the migration of rural populations to large cities. This article shifts the chronology backward. It argues that housing had already been constructed as a national problem from the mid-1950s, before the social consequences of the White Revolution became visible. This earlier formation matters because it shows that the establishment of the Ministry of Development and Housing in 1964 was not simply an administrative response to a shortage of dwellings. It was a decisive moment in redefining the relationship between the state, society, and the built environment.

The article addresses three related questions. First, how was the shortage of housing formulated as a national crisis from the mid-1950s onward? Second, how did this formulation justify bureaucratic expansion and the centralization of state intervention in the built environment? Third, what was the relation between the ministry's explicit aim of providing housing and its less explicit role in advancing the state's project of modernization?

Rather than presupposing a straightforward connection between housing shortage and institutional reform, the article investigates the discursive and political conditions that made the establishment of a housing ministry possible. By examining how housing was defined, debated, and represented in public and official arenas, it seeks to clarify the broader significance of this institutional development within the state's wider modernization project, through which administrative authority, territorial planning, and the transformation of the built environment became increasingly interconnected in mid-twentieth-century Iran.

Method

This study uses a discourse-analytical approach. It does not treat historical texts only as sources of factual information. Instead, it examines them as discursive arenas in which housing, state responsibility, bureaucratic intervention, and modernization were defined and connected to one another. The establishment of the Ministry of Development and Housing is therefore not examined as a self-evident administrative measure. It is studied as an institutional event whose possibility depended on earlier ways of speaking about housing, social justice, and the transformation of the built environment.

The analysis focuses on the processes through which housing became visible as a national problem from the mid-1950s onward. It also examines how this problematization helped

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

make state intervention appear necessary, legitimate, and technically manageable. In this sense, the article is less concerned with measuring the actual scale of the housing shortage than with understanding how the shortage was represented, what kinds of solutions became thinkable through that representation, and how these solutions supported the expansion of state bureaucracy.

The primary materials consist of a wide range of historical sources. These include newspapers, general-interest and specialized journals, laws and official documents, debates in the Iranian Parliament and the Senate, minutes of the Economic Council, speeches and writings of the Shah, statements by state officials, and the positions of the regime's opponents and critics. Bringing these materials together makes it possible to follow the movement of housing between different arenas: public debate, state policy, parliamentary discussion, development planning, and oppositional critique.

The main chronological focus is on the years immediately before and after the establishment of the Ministry of Development and Housing in 1964. This period is central because it allows the article to trace both the formation of the problem that justified the ministry and the early definition of the ministry's mission. At the same time, the study refers to earlier and later materials when they are necessary for understanding the roots of the housing question or the consequences of the state's modernization agenda.

Conclusions

This article has argued that the establishment of the Ministry of Development and Housing in 1964 cannot be explained simply as an administrative response to housing shortage. From the mid-1950s onward, housing was gradually constructed as a national problem. It was no longer treated only as a private need or a technical matter of construction, but as a sign of social inequality and state responsibility. This formulation made wider state intervention in the built environment appear necessary and legitimate.

The White Revolution gave this process a stronger political language. By framing itself as a project of social justice, the regime incorporated housing into its promise of welfare. This move allowed the state to absorb demands that had already circulated among its opponents and to recast them as part of the Shah's own reform project. In this sense, the discourse of social justice helped justify the expansion of bureaucracy and the centralization of housing-related institutions.

Yet the article has shown that the housing crisis was not a simple matter of numerical shortage. Contemporary discussions of vacant dwellings, rising housing costs, and unequal access to adequate shelter suggest that the problem also concerned distribution and inequality. Therefore, the establishment of the ministry cannot be understood only through the need to build more houses. Its broader function was tied to the state's project of modernization.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

The Ministry of Development and Housing became an apparatus for reorganizing the built environment. It inherited executive responsibilities from the Plan Organization and brought together housing, urban planning, village development, infrastructure, and public construction within a more centralized administrative framework. The priority of "development" over "housing" in the ministry's title reflected this broader mandate. Housing provided the primary justification for state intervention, but modernization shaped the ministry's actual field of action.

The article therefore concludes that the ministry emerged at the intersection of social justice and modernization, but the two did not carry equal weight. Social justice legitimized intervention; modernization shaped its actual purpose. The ministry was justified by the housing question, yet it functioned mainly as an instrument for reshaping cities and villages, managing population, stimulating economic activity, and advancing the state's broader vision of a modern built environment. This tension helps explain why the housing problem was not resolved. Rather than eliminating the problem, the modernization policies pursued by the state often intensified rapid urbanization, increased pressure on land and housing markets, and deepened existing social inequalities.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

CRediT authorship contribution statement

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

Ethical considerations

The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data availability statement

Not applicable

Acknowledgements

We would like to express our deepest gratitude to all the residents of the villages in the central part of Ardabil city, especially those who assisted us as a statistical sample.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

مسکن و محیط روستا
شاپا چاپی: ۴۹۹۴ - ۲۰۰۸ شاپا الکترونیکی: ۶۲۱۵ - ۲۵۸۸
Homepage: https://jhre.ir

عدالت اجتماعی یا نوسازی: تأملی در اهداف تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲

سیده میترا هاشمی[۱]، زهرا اهری[۲]✉

۱. دانشجوی دکتری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: hashemii.mitra@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، مرکز مستندنگاری و مطالعات معماری و مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: Z_Ahari@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۴
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۹

کلیدواژه‌ها:
انقلاب سفید،
مسکن،
نوسازی،
وزارت آبادانی و مسکن.

چکیده

هدف: این مقاله به بررسی اهداف آشکار و پنهان تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲ می‌پردازد. مسئلهٔ اصلی مقاله این است که در آستانهٔ دههٔ ۱۳۴۰، مسکن چطور به موضوع تأسیس نهادی در سطح وزارتخانه بدل شد و این رخداد چه نسبتی با پروژهٔ نوسازی حکومت داشت. برخلاف روایت‌هایی که بحران مسکن را عمدتاً پیامد ناخواستهٔ انقلاب سفید، اصلاحات ارضی، و مهاجرت روستاییان به شهرها می‌دانند، مقاله می‌کوشد تبار صورت‌بندی این بحران را تا میانه دههٔ ۱۳۳۰ پی بگیرد، چگونگی تبدیل مسکن به مسئله‌ای ملی را توضیح دهد، نقش این صورت‌بندی را در توجیه تمرکز نهادی و گسترش بوروکراسی بررسی کند، و نسبت تأسیس وزارت آبادانی و مسکن را با مداخلهٔ دولت در محیط مصنوع و پروژهٔ گسترده‌تر نوسازی نشان دهد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد تحلیل گفتمان انجام شده است. منابع اصلی پژوهش مجموعه‌ای متنوع از متون دست اول تاریخی از جمله روزنامه‌ها، مجلات عمومی و تخصصی، قوانین و اسناد رسمی، مذاکرات مجلس شورای ملی و مجلس سنا، صورت‌جلسات شورای اقتصاد، سخنان و نوشته‌های شاه، اظهارات دولتمردان، و مواضع مخالفان و منتقدان حکومت است. در این پژوهش، اغلب متونی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که در فاصلهٔ چند سال پیش و پس از تأسیس وزارت آبادانی و مسکن پدید آمده‌اند، هرچند گاه برای شناخت ریشه‌ها یا پیامدها به متونی دورتر از این محدودهٔ زمانی نیز رجوع شده است.

نتیجه‌گیری: مقاله نشان می‌دهد که وزارت آبادانی و مسکن در تلاقی دو گفتمان «عدالت اجتماعی» و «نوسازی» پدید آمد. گفتمان «عدالت اجتماعی» با صورت‌بندی مسکن به‌مثابه بحرانی عمومی، ضرورت مداخلهٔ دولت در محیط مصنوع و بسط بوروکراسی را توجیه کرد. با این حال، مأموریت وزارتخانه را نمی‌توان در تأمین مسکن خلاصه کرد. این نهاد بیش از آنکه پاسخی اداری به کمبود مسکن باشد، ابزاری برای پیشبرد پروژهٔ «نوسازی» و دگرگون کردن سیمای کالبدی کشور بود.

استناد: هاشمی؛ سیده میترا، اهری؛ زهرا. (۱۴۰۵). عدالت اجتماعی یا نوسازی: تأملی در اهداف تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲. *مسکن و محیط روستا*، ۴۵ (۱۹۳)، ۹۵-۱۰۶. https://doi.org/10.22034/45.193.95

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه نویسنده اول با عنوان «شناسایی و تبیین گفتمان‌های هویت ایرانی در معماری دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰» است.

ناشر: مؤسسه پژوهشی سوانح طبیعی.

© نویسندگان.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

مقدمه

در دورهٔ پهلوی، مسکن به‌تدریج از سطح مسئله‌ای عمرانی یا نیازی اجتماعی فراتر رفت و به یکی از نشانه‌های نابرابری بدل شد که به بحران مشروعیت حکومت دامن می‌زد. اهمیت سیاسی مسئلهٔ مسکن را می‌توان در سال‌های پایانی حکومت دید؛ آنگاه که تبعیض و بی‌عدالتی از خلال تقابل میان دو نوع سکونت، یعنی «کاخ‌نشینی» و «کوخ‌نشینی»، رؤیت‌پذیر می‌شد. بحران مسکن اغلب پیامد ناخواستهٔ انقلاب سفید، اصلاحات ارضی، و مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ فرض می‌شود. مقالهٔ حاضر با عقب بردن تبار این بحران تا میانه دههٔ ۱۳۳۰، روند تبدیل مسکن به مسئله‌ای سیاسی را پیش از آشکار شدن پیامدهای انقلاب سفید پی می‌گیرد. از این منظر، تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲ نه اقدامی صرفاً اداری برای رفع کمبود مسکن، بلکه لحظه‌ای تعیین‌کننده در تعیین نسبت میان دولت و سرزمین بود. هدف مقاله این است که نشان دهد تأسیس این وزارتخانه در چه میدان گفتمانی ممکن شد و مسئلهٔ مسکن چگونه به مجوزی برای گسترش و تثبیت مداخلهٔ دولت در محیط مصنوع تبدیل شد. برای دستیابی به این هدف، مقاله به سه پرسش اصلی پاسخ می‌دهد: نخست، کمبود مسکن چگونه از میانه دهه ۱۳۳۰ به‌مثابه مسئله‌ای ملی صورت‌بندی شد؟ دوم، این صورت‌بندی چگونه به گسترش بوروکراسی و تمرکز مداخلهٔ دولت در محیط مصنوع انجامید؟ و سوم، در تأسیس وزارت آبادانی و مسکن، چه نسبتی میان هدف آشکار تأمین مسکن و هدف نهان‌ترِ پیشبرد پروژهٔ نوسازی حکومت برقرار بود؟ استدلال مقاله این است که وزارت آبادانی و مسکن در تلاقی دو گفتمان «عدالت اجتماعی» و «نوسازی» پدید آمد. صورت‌بندی مسکن در گفتمان «عدالت اجتماعی» ضرورت بسط و تمرکز بوروکراسی و تأسیس وزارتخانه را توجیه می‌کرد، اما مأموریت این نهاد را باید در نسبت با پروژهٔ وسیع‌تر «نوسازی» و گسترش مداخلهٔ دولت در محیط مصنوع به قصد دگرگونی و بازآرایی آن فهمید.

پیشینه پژوهش

وزارت آبادانی و مسکن، در مقام مهم‌ترین نهاد دولتیِ متولیِ امر مسکن و توسعهٔ شهری در دورهٔ پهلوی، تاکنون موضوع پژوهش مستقلی نبوده است. پژوهش‌های موجود بیشتر از مسیر نهادها و برنامه‌های هم‌جوار به این وزارتخانه نزدیک شده‌اند. به‌عنوان مثال، مشایخی با بررسی چگونگی مداخلهٔ سازمان برنامه در تهیه و اجرای طرح‌های توسعهٔ شهری دههٔ ۱۳۴۰، نسبت این مداخله را با برنامه‌های تأمین و تولید مسکن نشان می‌دهد. در این چهارچوب، وزارت آبادانی و مسکن نه در مقام موضوع تحلیل، بلکه در حاشیهٔ سازمان برنامه قرار دارد (Mashayekhi, 2018). جعفری و هاین افزون بر سازمان برنامه، به نقش وزارت آبادانی و مسکن در دعوت از مهندسان مشاور ایرانی و خارجی برای تهیهٔ طرح‌های توسعهٔ شهری اشاره می‌کنند، اما این نقش را در مقام کارکردی نهادی توضیح می‌دهند و نه به‌مثابه مسئله‌ای که چگونگی پیدایش آن نیازمند تبیین تاریخی است (Jafari & Hein, 2021). از این رو، پرسش از اینکه این وزارتخانه چگونه و چرا پدید آمد، چه مسئله‌ای تأسیس آن را ضروری نشان داد، و پیدایش آن چه نسبتی با بازتعریف حدود مداخلهٔ دولت در شهر و روستا داشت همچنان گشوده مانده است. مقالهٔ حاضر از همین لحظهٔ مغفول آغاز می‌کند و تأسیس وزارت آبادانی و مسکن را به‌جای رخدادی صرفاً اداری، در نسبت با میدان گسترده‌تری می‌بیند که در آن مسکن، بوروکراسی، و نوسازی به یکدیگر پیوند خوردند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد تحلیل گفتمان انجام شده است. در این رویکرد، متون نه صرفاً به‌منزلهٔ منابع اطلاعاتی، بلکه به‌مثابه میدانی بررسی می‌شود که در آن مسئلهٔ مسکن، ضرورت مداخلهٔ دولت، و مأموریت نوسازی صورت‌بندی شده است. مقاله به‌جای بررسی تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در مقام رخدادی اداری و بدیهی، آن را در نسبت با روندهایی مطالعه می‌کند که از میانهٔ دههٔ ۱۳۳۰، به‌تدریج «مسکن» را در مقام مسئله‌ای ملی رؤیت‌پذیر و «نوسازی» را در مقام پروژه‌ای دولتی ممکن کرد. از این رو، مادهٔ اصلی پژوهش مجموعه‌ای از متون دست اول تاریخی است. روزنامه‌ها، مجلات عمومی و تخصصی، قوانین و اسناد رسمی، مذاکرات مجلس شورای ملی و مجلس سنا، صورت‌جلسات شورای اقتصاد، سخنان و نوشته‌های شاه، اظهارات دولتمردان، و

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

مواضع مخالفان و منتقدان حکومت از این جمله است. این متون که در پژوهش‌های پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند رویداد تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲ را تبدیل به مسئله‌ای می‌کنند که می‌توان از شرایط امکان آن پرسید. بازهٔ زمانی پژوهش چند سال پیش و پس از تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در ۱۳۴۲ را دربرمی‌گیرد، زیرا هدف مقاله دنبال کردن تبار تاریخی تأسیس وزارتخانه و بررسی مأموریت آن در سال‌های آغازین فعالیت است. هرچند کشف برخی ریشه‌ها یا پیامدها ایجاب کرده است که گاه به متونی دورتر از این محدودهٔ زمانی نیز رجوع کنیم.

مسکن و عدالت اجتماعی

از میانه دههٔ ۱۳۳۰، کمبود مسکن به‌تدریج از سطح نیاز متکثر و پراکندهٔ افراد جامعه فراتر می‌رفت و در مقام مسئله‌ای ملی صورت‌بندی می‌شد. اهمیت این دگرگونی در آن بود که «مسکن» دیگر صرفاً به فقدان سرپناه یا کاستی فنی در خانه‌سازی اشاره نمی‌کرد، بلکه به نشانه‌ای از ناتوانی نظم موجود در تأمین حداقل‌های زندگی بدل می‌شد. در سال ۱۳۳۵، مجلهٔ دولتی *بانک ساختمانی* با قرار دادن زاغه‌های جنوب تهران در برابر افق جهانیِ «بمب هیدروژن» و «مسافرت به کرات آسمانی»، شکافی را برجسته می‌کرد که میان ویژگی‌های زمانه و واقعیت پایتخت وجود داشت؛ زاغه‌هایی که «در چند قدمی ما» قرار داشتند و با وجود سال‌ها «کمیسیون» و اظهار نظر، «روز به روز نامطلوب‌تر» می‌شدند (Khodayar, 1956). یک سال بعد، همان مجله با توصیف «بی‌سر و سامانی گروهی از خانه‌به‌دوشان»، کمبود خانه در تهران و بیشتر شهرستان‌ها را «یکی از مشکل‌ترین مسائل روز دولت‌ها» خواند (Ma‘arefi, 1957). بدین‌ترتیب، نزد نهادهای نزدیک به دولت، مسکن نه امری خصوصی و محدود به توان افراد جامعه، بلکه معضلی پیچیده، مزمن، و عمومی تصویر می‌شد؛ معضلی که صورت‌بندی آن به‌مثابه بحران امکان اندیشیدن به راه‌حل‌هایی فراتر از جامعه و بازار را فراهم می‌کرد و زمینه را برای پیوند خوردن آن با گفتمان نوظهور «عدالت اجتماعی» آماده می‌ساخت.

صورت‌بندی بحران مسکن مقارن با لحظه‌ای بود که حکومت می‌کوشید زبان تازه‌ای برای بازنمایی خود بسازد. انقلاب سفید که با همه‌پرسی ششم بهمن ۱۳۴۱ آغاز شد مجموعه‌ای از اصلاحات اجتماعی و اقتصادی را در قالب شش اصل به نمایش گذاشت: اصلاحات ارضی، ملی کردن جنگل‌ها، فروش سهام کارخانه‌های دولتی، سهیم کردن کارگران در منافع کارگاه‌ها، ایجاد سپاه دانش، و اصلاح قانون انتخابات همراه با اعطای حق رأی به زنان (Imperial Decree..., 1963). از طریق انقلاب سفید، حکومت می‌توانست خود را متولی رفع انواع تبعیض و برقرارکنندهٔ عدالت اجتماعی در سراسر کشور معرفی کند. همچنین به‌واسطهٔ همه‌پرسی، فارغ از شرایط برگزاری آن، شاه می‌توانست اعلام کند که اکثر قریب به اتفاق مردم ایران از سیاست‌های اجتماعیِ عدالت‌خواهانه و مترقی او حمایت می‌کنند (Rahnema, 2023). به این ترتیب، انقلاب سفید چهارچوبی فراهم کرد که در آن، مسائل اجتماعیِ گوناگون می‌توانستند از صورت نارضایتی‌ها و کمبودهای پراکنده خارج و در مقام موضوعات مورد توجه حکومت بازتعریف شوند. دور از انتظار نبود که مسئلهٔ مسکن نیز در گفتمان عدالت اجتماعی جذب شود.

در گفتمان عدالت‌خواهانهٔ انقلاب سفید، مسکن به یکی از نشانه‌های تعهد دولت به رفاه عمومی بدل شد. از سال ۱۳۳۸ و هم‌زمان با قوت گرفتن برنامهٔ اصلاحات ارضی، شاه تأمین مسکن را در سطحی فراتر از اقدام‌های موردی مطرح کرد و خواستار فراهم شدن «تشکیلات و وسایلی» شد که از طریق آن، «امر خانه‌سازی» توسعه یابد و «احتیاجات عمومی از لحاظ مسکن» تأمین شود (Pahlavi, 1960). این گفتمان مسکن را از قلمرو تدبیر فردی یا امکان مالی خانوارها خارج می‌کرد و آن را به موضوع سازماندهی، برنامه‌ریزی، و مسئولیت دولت پیوند می‌داد. در آبان ۱۳۳۹، این جهت‌گیری صریح‌تر شد: خانه‌سازی «یکی از برنامه‌های اساسی» دولت خوانده شد و نه فقط «تهران و شهرهای بزرگ»، بلکه «شهرهای کوچک و دهکده‌ها» نیز در میدان آن قرار گرفتند. به تعبیر شاه، تأمین مسکن مردم کاری بود که دیگر «نمی‌توان به آن اهمیت نداد» (Pahlavi, 1960). پس از تصویب انقلاب سفید، این جابه‌جایی زبانی تثبیت شد و مسکن در کنار آموزش عمومی، بهداشت، پوشاک، و خوراک، به یکی از ارکان پنج‌گانهٔ «عدالت اجتماعی» بدل گشت (Pahlavi, 1966b). بدین‌سان، مسئلهٔ مسکن به سطحی ملی ارتقا یافت؛ ارتقایی

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

که امکان می‌داد حکومت زبان عدالت‌خواهانه را به بخشی از روایت سیاسی خود بدل کند و هم‌زمان، مطالباتی را که پیش‌تر شکل گرفته بود در گفتار رسمی خود بازآرایی کند.

«عدالت اجتماعی» که انقلاب سفید خود را منادی آن اعلام می‌کرد در خلأ ایجاد نشده بود. بسیاری از اصول انقلاب سفید پیش‌تر از زبان منتقدان و مخالفان حکومت بیان شده بود. مهم‌ترین اصل انقلاب سفید، یعنی اصلاحات ارضی، یک سال پیش از همه‌پرسی، در دی ماه ۱۳۴۰ به قانون تبدیل شده بود (Land Reform Law, 1962). حسن ارسنجانی، وزیر وقت کشاورزی که در تصویب این قانون نقش بسزایی داشت، نیز خود را نه مبدع این ایده، بلکه ادامه‌دهندهٔ مطالبه‌ای می‌دانست که از انقلاب مشروطه ناتمام مانده بود؛ انقلابی که به گفتهٔ او در دیگر کشورها علیه فئودال‌ها بود اما در ایران «بی‌نتیجه» مانده بود (Arsanjani, 1963). پس از انقلاب مشروطه، اغلب احزاب سیاسی به مسئلهٔ اصلاحات ارضی توجه داشتند. حزب توده از آغاز، «رژیم قرون وسطایی مالکیت» را «یکی از علل عقب‌ماندگی و فلاکت» جامعه می‌دانست و در نخستین مرامنامهٔ خود، بر ضرورت اصلاح شیوهٔ استفاده از زمین و بهبود وضع زارعان، دهقانان، و تودهٔ زحمتکش تأکید می‌کرد (The Land Belongs..., 1943؛ The First Provincial Conference..., 1943). مظفر بقایی، از بنیان‌گذاران جبههٔ ملی، نیز در سال ۱۳۳۱ خواستار «اصلاحات ارضی» شد (Nabavi, 2003). سایر اصول انقلاب سفید از جمله اعطای حقوق سیاسی به زنان نیز جزو مطالبات به تعویق‌افتادهٔ مخالفان حکومت بود (Eskandari, 1943). شاه با قرار دادن این اصلاحات در قالب انقلاب سفید، مطالباتی را که پیش‌تر در میدان‌های رقیب شکل گرفته بود درون زبان رسمی حکومت بازآرایی می‌کرد و به آن سیمایی ابتکاری، قانونی، و شاهانه می‌بخشید.

بازآرایی مطالبات عدالت‌خواهانهٔ مخالفان در گفتمان رسمی در شرایطی رخ می‌داد که حکومت با مسئلهٔ بقا و مشروعیت روبه‌رو بود. بحران اقتصادیِ آغازشده از اوایل دههٔ ۱۳۳۰ تا آستانهٔ دههٔ ۱۳۴۰ به مرحله‌ای رسیده بود که از آن به «ورشکستگی دولت» تعبیر می‌شد (Nikpey, n.d.). هم‌زمان، ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی به‌واسطهٔ دولت‌های مستعجل پس از کودتا، گسترش اعتراضات دانشجویان و معلمان، و افزایش اعتصابات کارگران شدت یافته بود (Abrahamian, 1983؛ Milani, 2013). کودتای سال ۱۳۳۲ و بازگشت شاه به قدرت با حمایت ایالات متحد و بریتانیا نیز پیشاپیش، تاج و تخت او را وابسته به قدرت‌های خارجی و نامشروع می‌نمود (Ansari, 2008). در چنین وضعی، انقلاب سفید نه صرفاً برنامه‌ای برای اصلاحات اجتماعی، بلکه کوششی برای تولید روایتی تازه از حکومت بود که به‌جای دفاع از نظم کهنه، خود را عامل اصلاح و ترقی معرفی می‌کرد. بنابراین، جذب زبان عدالت‌خواهانهٔ رقیبان نه امری اتفاقی، بلکه بخشی از راهبردی بود که می‌توانست بحران مشروعیت را مهار و میدان گفتمانی مخالفان را درون روایت رسمی حکومت مستحیل کند.

حق مسکن نیز، همچون دیگر عناصر عدالت اجتماعیِ انقلاب سفید، پیش از آنکه در گفتار رسمی و شاهانه جای گیرد، در میدان‌های رقیب صورت‌بندی شده بود. حزب توده از بدو تأسیس، دفاع از کارگران، دهقانان، و دیگر گروه‌های فرودست را مبنای زبان سیاسی خود قرار داده بود و نداشتن سرپناه مناسب را بخشی از وضعیت نامطلوب این اقشار می‌دانست (Yazdi, 1943). قرارگیری ساخت «خانه‌های مخصوص برای کارگران و کارمندانِ جزء» به‌منظور حل «بحران سکنی در شهرهای بزرگ» در نخستین برنامهٔ حزب نیز مسکن را به یکی از حقوق پایهٔ شهروندی برای گروه‌های کم‌درآمد بدل می‌کرد (Eskandari, 1943). البته مسئلهٔ مسکن در میدان گفتمان‌های مخالف باقی نمانده بود. در دوران نخست‌وزیری قوام‌السلطنه و سپس محمد مصدق، برنامه‌هایی برای ساخت مسکن ارزان‌قیمت و ایجاد محله‌های جدید در دستور کار قرار گرفت. ساخت مجموعهٔ مسکونی چهارصد دستگاه در دولت قوام‌السلطنه و سپس ایجاد بانک ساختمانی، تأمین زمین از طریق اراضی موات، و تصویب ساخت محله‌های نارمک و نازی‌آباد در دورهٔ مصدق نشان می‌داد که پیش از انقلاب سفید نیز مسئلهٔ مسکن به سطح سیاست‌گذاری دولتی راه یافته بود (Habibi, 2021). اهمیت این سابقه در این واقعیت نهفته است که هر دو نخست‌وزیر بعداً به رقبای سیاسیِ مغضوب شاه بدل شدند و اعتبار این اقدامات نمی‌بایست به نام آنان در حافظهٔ عمومی باقی می‌ماند. بنابراین، آنگاه که گفتمان انقلاب سفید مسکن را به یکی از ارکان «عدالت اجتماعی» بدل کرد با مسئله‌ای تازه و بی‌تبار روبه‌رو نبود. حکومت مطالبه‌ای را در زبان

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

رسمی خود جای می‌داد که پیش‌تر، هم در گفتمان مخالفان و هم در تجربه‌های دولتیِ بیرون از روایت رسمیِ زمانه، صورت سیاسی و اجرایی یافته بود. همین پیشینه ضرورت ساختن تباری تازه برای توجه شاه به مسکن را ایجاب می‌کرد.

شاه می‌کوشید توجه به مسکن را نه واکنشی دیرهنگام به مطالبات جامعه، بلکه بخشی از تبار دیرین عدالت‌خواهی خود نشان دهد. او در آبان ۱۳۳۷ مدعی شد که از همان سال ۱۳۲۱، در گفت‌وگو با گروهی از نمایندگان مجلس، ضرورت برقراری عدالت اجتماعی را مطرح کرده و از «اصل کلی» برخورداری همگانی از حداقل بهداشت، آموزش، خوراک، پوشاک، و مسکن دفاع کرده است (Pahlavi, 1960). همین ادعا بعداً در کتاب *انقلاب سفید* نیز تکرار شد؛ آنجا که شاه گفت در سال ۱۳۲۱، در حالی که کشور هنوز درگیر اشغال و جنگ جهانی بود، اصول پنج‌گانهٔ «بهداشت برای همه، خوراک برای همه، پوشاک برای همه، مسکن برای همه، فرهنگ[۱] برای همه» را طرح کرده است (Pahlavi, 1966a). این بازگشت به گذشته نه صرفاً یادآوری‌ای تاریخی، بلکه بازنویسی تبار سیاسی مسئله بود زیرا در پیام نوروزی سال ۱۳۲۱ شاه، اصول عدالت‌خواهی او محدود به غذا، بهداشت، و آموزش بود و هنوز اشاره‌ای به مسکن در میان نبود (Pahlavi, 1960). بدین‌ترتیب، مسئلهٔ مسکن به گذشته‌ای دورتر منتقل می‌شد تا شاه بتواند خود را پیشگام عدالت اجتماعی بنماید و پیوند این مطالبه را با گفتمان‌های رقیب بگسلد. این مصادره در سطح گفتار باقی نماند. تبدیل مسکن به نشانه‌ای از عدالت و مسئولیت حکومت راهِ گسترش مداخلهٔ دولت در قلمرویی را می‌گشود که پیش‌تر، عمدتاً در نسبت میان جامعه و بازار شکل می‌گرفت.

گسترش بوروکراسی

تبدیل مسکن به یکی از نشانه‌های عدالت اجتماعی در گفتمان رسمیِ حکومت آن را از سطح مطالبه فراتر می‌برد و به موضوع برنامه‌ریزی بدل می‌کرد. شاه در مهر ۱۳۳۸ از طرح «برنامهٔ جامع» برای ساختمان‌ها، بناهای دولتی، مدارس، و تهیهٔ مسکن کارمندان دولت سخن گفت و وعده داد که دامنهٔ فعالیت حکومت در این زمینه هر سال گسترده‌تر خواهد شد (Pahlavi, 1960). یک سال بعد، این مسئولیت‌پذیری شکل مشخص‌تری یافت: در کنار نقشه‌های ساختمانی موجود و فعالیت شرکت‌های خصوصی، «فکر اولیه» آن بود که دولت برای تمام کارمندان خود در سراسر کشور، «مطابق نقشهٔ دقیق» مسکن تهیه کند (Pahlavi, 1960). اهمیت این جابه‌جایی در آن بود که دولت خود را نه فقط ناظر یا پشتیبان، بلکه سامان‌دهندهٔ مستقیم بخشی از حوزهٔ سکونت معرفی می‌کرد. راه یافتن «تأمین مسکن» به دستور ثابت جلسات شورای اقتصاد و اختصاص فصلی مستقل به «خانه‌سازی و ساختمان» در برنامهٔ سوم عمرانی همین انتقال را تثبیت کرد (Nikpey, n.d.؛ Law of the Third National Development Plan, 1962). به این ترتیب، مسکن به ابژه‌ای برای تصمیم‌گیری متمرکز بدل شد که به‌واسطهٔ آن، دولت می‌توانست مرز میان نیاز خصوصی و مسئولیت عمومی را به سود مداخلهٔ مستقیم خود بازتعریف کند.

با این تحول، مسکن دیگر امری وابسته به امکانات خانوارها و ابتکارهای فردی تلقی نمی‌شد، بلکه به قلمرو صلاحیت دولت انتقال می‌یافت. سرمقالهٔ تک‌شمارهٔ *بانک ساختمانی* در سال ۱۳۴۱ صریحاً این تصور را که مسکن «جنبهٔ خصوصی» دارد و مردم باید «بر حسب امکانات مالی خویش» به فکر تأمین خانهٔ خود باشند طرز فکری «ناصحیح» دانست و آن را یکی از عوامل «گره کور» مسکن و خانه‌سازی‌های «بی‌منطق و مصلحتی» شمرد (The journal in your hands, 1962). در این زبان، مسئله فقط کمبود خانه نبود. کیفیت ساخت، نحوهٔ سازمان‌دهی، رعایت اصول فنی، و پیشگیری از آشفتگی‌های کالبدی نیز در مسئلهٔ مسکن ادغام می‌شد. بنابراین، دولت نه صرفاً برای کمک به نیازمندان، بلکه به‌عنوان مرجع تشخیص، تنظیم، و اصلاح شیوهٔ سکونت فراخوانده می‌شد. چند سال بعد، همین جابه‌جایی در زبان دولت صریح‌تر شد و از «انتقال مسئولیت مشکل مسکن از اشخاص به کشور» خبر داد (Ahari, 1967). بدین‌سان، بحران مسکن به دولت امکان داد در حوزه‌ای مداخله کند که پیش‌تر در اختیار جامعه تصور می‌شد و خانه‌سازی را به عرصه‌ای برای اعمال نظم، برنامه، و معیارهای رسمی بدل سازد.

۱. در این زمان، «فرهنگ» در معنایی متفاوت با آنچه امروز از آن مراد می‌شود، بر آموزش همگانی دلالت داشت.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

صلاحیتی که دولت برای خود در حوزهٔ مسکن تعریف می‌کرد بر ساختار اداری منسجم و متمرکزی استوار نبود. نهادهای موجود هر یک بخشی محدود از این میدان را پوشش می‌دادند. بانک رهنی از زمان تأسیس، عمدتاً در برابر رهن اموال غیرمنقول، تسهیلات ساخت‌وساز می‌پرداخت و بانک ساختمانی نیز، هرچند مکلف به ساخت مجموعه‌های مسکونی بود، یکی از اجزای پراکندهٔ این سازوکار به شمار می‌رفت (Law on the Establishment..., 1955). از نیمهٔ دوم دههٔ ۱۳۳۰، با برجسته‌تر شدن مسئلهٔ مسکن، کوشش‌هایی برای ایجاد سازمان‌های تازه و متمرکز صورت گرفت. «سازمان مسکن» در دولت منوچهر اقبال شکل گرفت. سپس با بازنگری‌های پیاپی به «شورای عالی مسکن» و «شورای مسکن» تبدیل، بارها در ساختار اداری موجود جابه‌جا، و در نهایت در دولت اسدالله علم منحل شد (The Housing Organization..., 1961). بدین‌سان، دولت با مجموعه‌ای از ابزارهای پراکنده و ناپایدار روبه‌رو بود که هیچ‌یک به‌تنهایی نمی‌توانستند مداخله‌ای گسترده و هماهنگ را پیش ببرند. همین پراکندگی تمرکز نهادی را به ضرورتی اداری و سیاسی بدل کرد.

طرح ایدهٔ تأسیس وزارتخانه‌ای مستقل برای مسکن در اواخر دههٔ ۱۳۳۰ پاسخی به همین پراکندگی بود. در سال ۱۳۳۶، مجلهٔ *بانک ساختمانی* با تأکید بر ناکامی اقدام‌های پیشین در حل «معما»ی مسکن، از طرح ایجاد وزارتخانه‌ای مستقل سخن گفت که بتواند ساختمان‌های دولتی و خانه‌های کارمندان دولت را زیر نظر بگیرد (Ma'arefi, 1957). یک سال بعد، شاه نیز از گفت‌وگو دربارهٔ تأسیس «وزارت مسکن» خبر داد و ضرورت آن را تمرکز فعالیت نهادهای گوناگون دانست تا «نیروهای مختلف بیهوده مصرف نشود» (Pahlavi, 1960). بنابراین، مسئله فقط نیاز به واحدهای مسکونی بیشتر نبود؛ خودِ پراکندگی دستگاه‌ها، اتلاف نیرو، نبود کنترل، و فقدان مسئولیت‌پذیری مسئله شده بود. *تهران اکونومیست* در سال ۱۳۴۰ همین منطق را به‌صراحت بیان کرد و خواستار آن شد که همهٔ برنامه‌های خانه‌سازی و تأمین مسکن در یک اداره تمرکز یابد، مؤسسات دولتی امور خانه‌سازی به آن واگذار شود، عملکرد سالیانه‌اش بررسی شود، و از آن مسئولیت خواسته شود (Housing Programs, 1961). به این ترتیب، تا ابتدای دههٔ ۱۳۴۰، ضرورت تمرکز نهادی تبیین شده بود: حل بحران مسکن مستلزم دستگاهی بود که نه فقط بسازد، بلکه بسنجد، هماهنگ کند، پاسخ‌گو باشد، و اقدامات دولت را در ساختاری واحد متمرکز سازد.

این ایده در واپسین روزهای سال ۱۳۴۲ با تأسیس وزارت آبادانی و مسکن صورت نهادی یافت (Law on the Establishment..., 1964).[۲] اهمیت این رخداد نه فقط در افزودن وزارتخانه‌ای تازه به ساختار دولت، بلکه در تمرکز وظایفی بود که پیش‌تر میان چند نهاد پراکنده تقسیم شده بود. تشکیلات نوپا ابتدا در محل بانک ساختمانی مستقر شد؛ نهادی که خود اندکی بعد در قالب «سازمان مسکن» ذیل وزارتخانه درآمد (Statute of..., 1964). سپس سازمان خانه‌سازی وزارت دارایی و ادارات ساختمانی سایر وزارتخانه‌ها و سازمان برنامه نیز منحل یا به وزارت آبادانی و مسکن منتقل شدند (Shafa, 1976). به این ترتیب، بحران مسکن که در سطح گفتار به‌مثابه مسئله‌ای ملی و عدالت‌خواهانه صورت‌بندی شده بود در سطح نهادی به تمرکز اداری انجامید. با این حال، این تمرکز به‌معنی پذیرش بی‌چون‌وچرای مداخلهٔ دولت نبود.

صلاحیت دولت برای مداخلهٔ مستقیم در خانه‌سازی امری بدیهی و بی‌مناقشه نبود. گزارش روزنامهٔ *اطلاعات* در اردیبهشت ۱۳۴۱ با عنوان «نظر مردم دربارهٔ خانه‌سازی توسط دولت» نشان می‌داد که بخشی از افکار عمومی عملکرد دولت و سازمان‌های دولتی در ساخت مسکن را ناموفق می‌دانست و نتیجه می‌گرفت که «اصولاً کار خانه‌سازی را باید از دولت گرفت» (Public Opinion..., 1962). درست در همان زمان، احسان نراقی در سمینار مسائل اجتماعی شهر تهران همین مرز را صریح‌تر ترسیم کرد: «خانه‌سازی کار دولت نیست». در نظر او، دولت به‌جای ورود مستقیم به ساخت‌وساز، می‌بایست زمین‌های مجهز به آب، برق، تلفن، و جاده را در اختیار مردم می‌گذاشت تا خود اقدام به ساخت خانه کنند (Naraqi, 1962). چنین انتقاداتی نشان می‌داد

۲. در اغلب متون، تاریخ تأسیس وزارت آبادانی و مسکن سال ۱۳۴۳ ذکر شده است. به‌رغم شروع فعالیت وزارتخانه در سال ۱۳۴۳، در این مقاله تاریخ تصویب قانون تأسیس، یعنی ۲۶ اسفند ۱۳۴۲، ملاک بوده است.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

که تمرکز بوروکراتیک دولت در حوزهٔ مسکن نتیجهٔ ضرورتی طبیعی و اجماعی نبود، بلکه حاصل غلبهٔ صورت‌بندی خاصی از مسئله بود که دولت را مرجع مناسب تشخیص و اقدام معرفی می‌کرد.

تردید دربارهٔ صلاحیت دولت به‌زودی با تردیدی بنیادی‌تر همراه شد: آیا بحران مسکن واقعاً ناشی از کمبود خانه بود و با ساخت‌وساز بیشتر رفع می‌شد؟ در همان سال‌هایی که دولت بر ضرورت ساخت هرچه بیشتر مسکن و ضرورت تمرکز بوروکراسی برای تحقق آن تأکید می‌کرد، وجود خانه‌های خالی در تهران نشان می‌داد که مسئله نه کمبود واحد مسکونی، بلکه توزیع نابرابر و ناتوانی بخش‌هایی از جامعه در پرداخت هزینهٔ خرید و اجاره‌بهای آن است. روزنامهٔ *اطلاعات* در فروردین ۱۳۴۰ از وجود ۴۰ هزار خانهٔ خالی در تهران خبر داد؛ خانه‌هایی که «همچون دوشیزگان مغرور در انتظار مردان ثروتمند» و بالتبع، دور از دسترس طبقهٔ متوسط و فرودست، یعنی کارمندان و کارگران، بودند (Housing, 1961). حتی پس از تأسیس وزارت آبادانی و مسکن، این ابهام از میان نرفت: در جلسهٔ شورای اقتصاد در آبان ۱۳۴۳، شاه از گزارشی مبنی بر وجود بیش از ۵۰ هزار خانهٔ خالی در تهران خبر داد که وزیر آبادانی و مسکن کوشید آن را به حدود ۱۰ تا ۱۲ هزار واحد تقلیل دهد (Nikpey, n.d.). بدین‌سان، بحرانی که برای توجیه گسترش مداخلهٔ دولت به کار می‌رفت از درون محل مناقشه بود. اگر خانه وجود داشت اما در دسترس نبود، پس مأموریت وزارتخانه را نمی‌توان فقط با رفع کمبود مسکن توضیح داد.

مأموریت نوسازی

انقلاب سفید هم‌زمان با برکشیدن گفتمان «عدالت اجتماعی»، پروژهٔ مدرنیزاسیون حکومت را تثبیت کرد. این «انقلاب» سرآغاز مرحله‌ای تازه در توسعهٔ اقتصادی و اجتماعی کشور معرفی می‌شد. چنانکه حسنعلی منصور، نخست‌وزیر وقت، در معرفی دولت خود اعلام کرد، تا این زمان «مشکلات اساسی» پشت سر گذاشته شده، «تشنجات سیاسی و بی‌ثباتی دولت‌ها» سپری شده، و با انقلاب ششم بهمن موانع «تحول عمیق در زندگی اکثریت ملت» از میان رفته بود (Parliamentary Proceedings, 1964, March 8). در این بیان، انقلاب سفید لحظه‌ای بود که گذشته‌ای بحرانی را خاتمه می‌داد و آینده‌ای روشن را می‌گشود. شاه نیز انتظار داشت با انقلاب سفید، جامعهٔ ایران را «به‌صورت اجتماعی هماهنگ با پیشرفته‌ترین جوامع امروزی جهان» درآورد (Pahlavi, 1966a). بنابراین، «عدالت اجتماعی» تنها یکی از چهره‌های این پروژه بود؛ چهرهٔ دیگر آن شتاب‌دادن به دگرگونی کشور در نسبت با تصویری از جهان پیشرفته بود. در این افق، مسکن نیز فقط پاسخی به محرومیت نبود، بلکه می‌توانست درون برنامه‌ای بزرگ‌تر برای ساختن جامعه‌ای نو، هماهنگ، و قابل قیاس با کشورهای پیشرفته معنا پیدا کند.

در گفتمان رسمیِ پس از انقلاب سفید، توسعه بیش از هر چیز به‌مثابه «نوسازی» فهمیده می‌شد؛ یعنی گسستن از نظمی که کهنه، فرسوده، و ناسازگار با عصر جدید می‌نمود و ساختن نظمی نو که بتواند ایران را در ردیف جوامع پیشرفته قرار دهد. شاه انقلاب سفید را «مبدأ تاریخ جدید ایران» می‌نامید؛ یعنی همان لحظه‌ای که «اساس نظام کهنه‌شدهٔ جامعهٔ ایرانی» را دگرگون می‌کرد، «آثار و مظاهر منفی و مخرب گذشته» را از میان برمی‌داشت، و عوامل سازندهٔ «ایران نو» را جایگزین آن می‌کرد (Pahlavi, 1966a؛ Pahlavi, 2010). این گفتمان توسعه را نه اصلاح تدریجی وضع موجود، بلکه عملیاتی برای پاک‌سازی گذشته و بنیان‌گذاری آینده‌ای نو تصویر می‌کرد. قدرت یافتن دولت جوان و تکنوکرات برآمده از «حزب ایران نوین» نیز در همین منطق معنا می‌یافت. انتخاب نام «ایران نوین» برای این حزب بر مأموریت اساسی آن، یعنی ساختن «ایران آباد و نوین» بر «روی اجتماع کهنه و فرسودهٔ دیروز»، دلالت داشت (Iran Novin Party, 1967). در این چشم‌انداز، «نوسازی» صرفاً برنامه‌ای اقتصادی یا اجتماعی نبود، بلکه صورت خاصی از تصور آینده بود که نظم موجود را به ابژهٔ دگرگونی بدل می‌کرد.

ابزار تحقق این آیندهٔ موعود برنامه‌های عمرانی بود. به‌تعبیر شاه، برنامهٔ عمرانی همچون «نقشهٔ عملیات» در «لشکرکشی‌های بزرگ» عمل می‌کرد تا راه «نو ساختن طرز زندگانی باقی ملت» را هموار کند (Pahlavi, 1961). این استعاره نشانگر اهمیت برنامه‌های عمرانی در مسیر نوسازی کشور بود؛ یعنی نقشه‌ای برای بسیج منابع، تعیین اولویت‌ها، و تبدیل جامعه به میدان اقدام دولت. اگر برنامه‌های اول (۱۳۲۷ ـ ۱۳۳۱) و دوم (۱۳۳۴ ـ ۱۳۴۰) با محدودیت اعتبارات و وقفه‌های ناشی از بحران‌های اقتصادی روبه‌رو بودند، برنامهٔ سوم (۱۳۴۱ ـ ۱۳۴۶) در گشایش پس از یک دوره بحران طولانی، به ابزاری جامع و

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]
[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

کارآمد برای تحقق آرمان‌های انقلاب سفید بدل شد (Leylaz, 2013). به این ترتیب، وعدهٔ «نوسازی» در برنامهٔ عمرانی سوم به مجموعه‌ای از طرح‌ها، اعتبارات، دستگاه‌ها، و اولویت‌های اجرایی بدل شد. با گنجاندن «خانه‌سازی و ساختمان» در برنامهٔ عمرانی سوم و اختصاص ردیف بودجهٔ جداگانه به آن، مسکن نیز با منطق نوسازی گره خورد؛ نه فقط به‌مثابه پاسخی به کمبود، بلکه در قالب نقشه‌ای وسیع‌تر برای تغییر سازمان‌یافتهٔ سرزمین.

«نوسازی» صرفاً استعاره‌ای معمارانه برای تحول اقتصادی و اجتماعی نبود، بلکه ارتباطی مستقیم با کالبد شهرها و روستاهای کشور داشت. منصور در سال ۱۳۴۲ ضرورت «نوسازی» را به زبانی کالبدی ترجمه کرد. به‌گفتهٔ او، بیش از هشتاد درصد جمعیت ایران در شهرهایی زندگی می‌کردند که «بیشتر به یک دهات بزرگی شبیه» بودند یا در دهاتی که خانه‌هایشان «به هیچ‌وجه شباهت به زندگی دنیای امروز» نداشت و تغییر آن مستلزم «جهاد ملی» بود (Senate Proceedings, 1964, March 16). چند سال بعد، در شورای اقتصاد نیز مقصود اصلی «نوسازی» صریحاً «تغییر قیافهٔ دهات و آوردن زندگی جدید و مدرن در محیط ده و شهر» تعریف شد؛ غایتی که این پرسش را پیش می‌کشید که «چه نوع روستاهایی بنا کنیم و چه قیافه‌ای داشته باشد» (Nikpey, n.d.). بنابراین، نوسازی در عمل به‌معنی رؤیت‌پذیر کردن پیشرفت در کالبد سرزمین بود: شهرها و روستاها باید به گونه‌ای بازساخته می‌شدند که عقب‌ماندگی از چهرهٔ آنها زدوده شود و زندگی جدید در سطح بنا، خیابان، تأسیسات، و سکونت ظاهر گردد. نخستین گام در تحقق چنین آرمانی تثبیت مداخله در محیط مصنوع از طریق برنامه‌های عمرانی بود.

در برنامه‌های اول و دوم، مداخلات کالبدی عمدتاً در قالب طرح‌های پراکنده یا کمک‌های مشروط به شهرداری‌ها دنبال می‌شد که با محدودیت‌های اداری و مالی فراوان روبه‌رو بود (Ebtehaj, 1992). برنامهٔ سوم، پس از بازنگری در نظام برنامه‌ریزی و تبدیل به برنامهٔ جامع اقتصادی ـ اجتماعی، دامنهٔ مداخلهٔ دولت در کالبد شهر و روستا را گسترش داد (Leylaz, 2013). از این زمان، افزون بر «خانه‌سازی و ساختمان»، برای نخستین بار «عمران شهری» نیز به‌عنوان فصلی مستقل وارد برنامه شد (Law of the Third National Development Plan, 1962). بدین ترتیب، شهر، روستا، مسکن، ساختمان، و زیرساخت دیگر موضوعاتی فرعی نبودند، بلکه به عرصه‌هایی برنامه‌پذیر برای مداخلهٔ هماهنگ دولت بدل شدند. در پی چنین گسترشی، نوسازی کالبدی کشور دیگر با سازوکارهای پیشین قابل پیشبرد نبود و دولت به دستگاهی اجرایی نیاز داشت که بتواند این میدان وسیع را از سطح برنامه به سطح اقدام منتقل کند.

وزارت آبادانی و مسکن را بیش از پاسخی اداری به کمبود مسکن، باید دستگاهی برای تحقق «نوسازی» کالبدی کشور فهمید. پیش‌تر، با تصویب لایحهٔ «واگذاری اختیارات مدیرعامل سازمان برنامه به رئیس دولت» در اسفند ۱۳۳۷، مسئولیت اجرای برنامه‌های عمرانی از سازمان برنامه به دولت انتقال یافته بود (Legal Bill on..., 1958). این انتقال در شرایطی رخ می‌داد که دولت بوروکراسی لازم برای ایفای چنین نقشی را نداشت. همین خلأ در مادهٔ شانزدهم برنامهٔ سوم پیش‌بینی شده بود؛ آنجا که مقرر شد برای اجرای طرح‌هایی که در فعالیت هیچ‌یک از وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های موجود نمی‌گنجید، دستگاه‌هایی با تصویب هیئت‌دولت ایجاد شود (Law of the Third National Development Plan, 1962). نخست‌وزیر نیز تأکید می‌کرد که برای «تجدید بنای ایران»، دولت باید با نیازهای این «برنامه‌های وسیع» منطبق شود که جز با گسترش «تشکیلات اجرایی کشور» ممکن نبود (Parliamentary Proceedings, 1964, March 8). او به‌همین مناسبت، ضرورت تأسیس وزارت آبادانی و مسکن را تحقق «آبادانی دهات و شهرها» و بخشی از امور اجرایی سازمان برنامه می‌دانست که پیش از آن، «تمرکز دقیق و صحیحی» نداشت؛ اموری از قبیل عمران شهر و روستا و تأمین مسکن که «تحت یک سیاست صحیح و برنامهٔ وسیع» در وزارت آبادانی و مسکن متمرکز می‌شد. به این ترتیب، وزارتخانه جایگاهی فراتر از نهادی برای خانه‌سازی یافت: بخش مهمی از وظایف اجرایی سازمان برنامه به آن منتقل شد تا دولت بتواند تا پایان برنامهٔ سوم، در «نوسازی ایران چه در شهرها و چه در روستاها» موفقیتی قابل توجه به دست آورد (Parliamentary Proceedings, 1964, March 8). «مسکن» در عنوان وزارتخانه حضور داشت، اما مأموریت تعیین‌کنندهٔ آن اجرای «نوسازی» بود؛ مأموریتی که خودِ مسکن را نیز در خدمت الزامات جمعیتی، صنعتی، و اقتصادی پروژهٔ نوسازی درمی‌آورد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

ساخت مسکن نه پاسخی ساده به نیاز جامعه، بلکه ابزاری برای مدیریت جمعیت و تأمین نیروی کار صنایع در حال توسعه بود. در پیش‌نویس برنامهٔ سوم تصریح شده بود که «لازمهٔ پیشرفت کشور» آن است که گروه‌های بزرگی از جمعیت به‌تدریج از مشاغل روستایی جدا شوند و به‌سوی مشاغل شهری روی آورند، زیرا هم‌زمان با فزونی نیروی کار در کشاورزی، سایر بخش‌های اقتصاد با کمبود شدید کارگر ماهر روبه‌رو بود (Leylaz, 2013). شاه نیز در جلسات شورای عالی اقتصاد، به‌صراحت از این سیاست سخن می‌گفت. او در سال ۱۳۴۴ امید داشت که طی سی سال آینده، نسبت جمعیت ایران از لحاظ کشاورزی و صنعت، «وضع معکوس امروز» را پیدا کند (Nikpey, n.d.). بنابراین، مهاجرت و شهرنشینی پیامد ناخواستهٔ توسعه نبود، بلکه در منطق توسعهٔ صنعتی، بخشی از مسیر مطلوب تبدیل اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی به شمار می‌رفت. در چنین وضعی، مسکن کارگری اهمیتی راهبردی می‌یافت. در شورای اقتصاد، ساخت خانه‌های سازمانی برای کارگران صنایع جدید از این جهت مهم شمرده می‌شد که «به نفع کارگر و کارخانه هر دو» بود. کارگران نزدیک محل کار مستقر می‌شدند، زمان رفت‌وآمد کاهش می‌یافت، و نیروی کار با «روحیهٔ قوی» و بازده بیشتر در خدمت کارخانه قرار می‌گرفت (Nikpey, n.d.). به این ترتیب، مسکن از سطح حقوق شهروندی فراتر می‌رفت و در مقام فناوری تنظیم جمعیت، استقرار نیروی کار، و تثبیت نظم صنعتی عمل می‌کرد.

ساختمان و مسکن، حتی فراتر از این، به پروژهٔ نوسازی خدمت می‌کردند. از آغاز دههٔ ۱۳۴۰، رونق فعالیت ساختمانی همچون راهی برای «علاج رکود و بیکاری» مطرح می‌شد (Construction is Not the Solution, 1961). روزنامهٔ *اطلاعات* پیش‌بینی می‌کرد که با تشکیل وزارت مسکن، افزون بر تأمین خانه، برای گروه‌هایی که در ساختمان و تولید مصالح ساختمانی کار می‌کنند اشتغال ایجاد خواهد شد (The Establishment of..., 1963). در دولت منصور، این پیوند صریح‌تر شد: او «نخستین و فوری‌ترین هدف دولت» را پایان دادن به رکود، ایجاد کار برای بیکاران، و تجدید فعالیت‌های اقتصادی دانست و اجرای برنامه‌های وسیع عمرانی، سرمایه‌گذاری در خانه‌سازی، راه‌سازی، و عمران دهات را یکی از راه‌های تحقق این هدف شمرد (Parliamentary Proceedings, 1964, March 8). بنابراین، خانه‌سازی در این سطح نه فقط پاسخی رفاهی، بلکه یکی از ابزارهای تحریک اقتصاد و بسیج نیروی کار بود. چند سال بعد، وزیر آبادانی و مسکن در شورای عالی اقتصاد اقرار کرد که وزارتخانه در آغاز فعالیت، «به‌منظور مبارزه با بیکاری»، خانه‌های سازمانی را بیشتر در مراکز استان‌ها و شهرهای بزرگ ساخته است و نه در «نقاطی که از نظر مسکن در مضیقه» بودند (Nikpey, n.d.). به این ترتیب، مسکن در لفافهٔ «عدالت اجتماعی»، ابزاری برای رشد اقتصادی و اشتغال‌زایی بود. از این رو، وزارت آبادانی و مسکن نیز جایگاهی ویژه در پروژهٔ نوسازی حکومت داشت.

مأموریت اصلی وزارت آبادانی و مسکن در نام‌گذاری آن آشکار بود. تقدم «آبادانی» ــ معادل فارسی «عمران» ــ بر «مسکن» در عنوان وزارتخانه، پیشاپیش نشان می‌داد که تأمین مسکن ذیل مأموریتی وسیع‌تر برای عمران و نوسازی کشور قرار گرفته است. بیش از رفع بحران برساختهٔ کمبود مسکن، وزارت آبادانی و مسکن می‌بایست با اجرای برنامه‌های عمرانی، سیمای کالبدی کشور را دگرگون می‌کرد و با فراهم کردن امکان جابه‌جایی جمعیت و ایجاد اشتغال در بخش ساختمان، به توسعهٔ صنعتی و اقتصادی کشور یاری می‌رساند. فوریت تشکیل وزارتخانه نیز در همین چهارچوب قابل فهم بود. دولت یک روز پس از گرفتن رأی اعتماد، لایحهٔ تأسیس وزارتخانه را با قید دو فوریت به مجلس برد و کوشید طی چند روز باقی‌مانده تا تعطیلات نوروز آن را به تصویب برساند (Senate Proceedings, 1964, March 11). این جدیت را در نسبت با جایگاه ویژهٔ وزارت آبادانی و مسکن در پروژهٔ «نوسازی» می‌توان فهمید. نخست‌وزیر در معرفی لایحهٔ تأسیس وزارتخانه، آن را «وزارت نوسازی ایران» می‌نامید (Parliamentary Proceedings, 1964, March 12). اولین وزیر آبادانی و مسکن نیز «نهضت ساختمانی» پیش روی وزارتخانه را «جلوه‌ای از نهضت عظیم نوسازی ایران» می‌دانست (Nahavandi, 1964). به این ترتیب، وزارت آبادانی و مسکن بیش از آنکه پاسخی به بحران مسکن باشد، ابزار تحقق تصویری از «ایران نوین» بود؛ تصویری که تقدم یافتن آن بر عدالت اجتماعی به تنش‌های سیاسی و اجتماعی در سال‌های بعد دامن زد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

نتیجه‌گیری

تأسیس وزارت آبادانی و مسکن در سال ۱۳۴۲ را نمی‌توان صرفاً پاسخی اداری به کمبود مسکن دانست. از میانه دهۀ ۱۳۳۰، مسکن به‌تدریج از سطح نیازی خصوصی بیرون آمد و در مقام مسئله‌ای ملی صورت‌بندی شد. این صورت‌بندی در گفتمان عدالت اجتماعیِ انقلاب سفید جای گرفت و از همین مسیر، به مداخلۀ دولت در قلمرویی مشروعیت بخشید که پیش‌تر به جامعه، بازار، و توان مالی خانوارها واگذار می‌شد. اهمیت این جابه‌جایی فقط در آن نبود که دولت خود را متولی تأمین مسکن معرفی کرد. بحران مسکن به مجوزی برای بسط بوروکراسی، تمرکز وظایف پراکنده، و انتقال مسئولیت مداخلۀ کالبدی به دستگاهی تازه بدل شد. با این حال، همان بحرانی که تأسیس وزارتخانه را موجه می‌کرد محل مناقشه بود، زیرا مسئله نه لزوماً کمبود خانه، بلکه نحوۀ توزیع و امکان دسترسی اقشار متوسط و فرودست به آن بود. از این منظر، وزارت آبادانی و مسکن در تلاقی دو گفتمان پدید آمد: گفتمان «عدالت اجتماعی» که بحران مسکن را رؤیت‌پذیر و مداخلۀ دولت را ضروری می‌کرد و گفتمان «نوسازی» که مأموریت واقعی وزارتخانه را در سطحی وسیع‌تر تعریف می‌کرد. تقدم «آبادانی» بر «مسکن» در عنوان وزارتخانه، انتقال وظایف اجرایی سازمان برنامه، و تعبیر آن به «وزارت نوسازی ایران» نشان می‌دهد که این نهاد بیش از آنکه برای رفع کمبود مسکن تأسیس شده باشد، برای اجرای نوسازی کالبدی کشور، دگرگون کردن سیمای شهرها و روستاها، تنظیم جمعیت، تحریک اقتصاد، و ساختن تصویری از «ایران نوین» به کار گرفته شد.

پیامدهای سال‌های بعد نشان داد که تقدم نوسازی بر عدالت اجتماعی منحصر به لحظۀ تأسیس وزارتخانه نبود، بلکه به منطق پایدار مداخلۀ دولت در محیط مصنوع بدل شد. در سال ۱۳۴۷، «نوسازی» به‌عنوان اصل یازدهم به منشور انقلاب سفید افزوده شد. برنامه‌های بلندپروازانۀ نوسازی شهری، از جمله طرح‌های تخریب و تسطیح بافت تاریخی تهران، نیز نشان داد که دگرگون کردن چهرۀ سرزمین همچنان یکی از صورت‌های اصلی تحقق نوسازی به شمار می‌رود. اما همان فرایندی که قرار بود عقب‌ماندگی را از سیمای کشور بزداید بحران‌هایی تازه تولید کرد. توسعۀ صنعتی، جابه‌جایی جمعیت، رشد سریع شهرنشینی، و تمرکز توسعه در تهران فشار بر زمین و مسکن را تشدید کرد و تا میانۀ دهۀ ۱۳۵۰، مسکن به یکی از حادترین مسائل جامعه بدل شد. در سال ۱۳۵۶، افزودن اصل هجدهم به انقلاب سفید برای مهار بهای زمین نشان داد که سیاست‌های پیشین نه تنها مسئلۀ مسکن را حل نکرده، بلکه سوداگری زمین و تمرکز سرمایه را به بخش جدایی‌ناپذیر آن بدل کرده است. بدین‌ترتیب، مسکن که از میانۀ دهه ۱۳۳۰ به زبان عدالت اجتماعی در گفتمان رسمی جذب شده بود در سال‌های پایانی حکومت و در گفتمان مخالفان، به یکی از نشانه‌های اصلی ناکامی دولت در رفع نابرابری بدل شد. اهمیت تاریخی تأسیس وزارت آبادانی و مسکن نیز در همین دوگانگی نهفته است: نهادی که با وعدۀ عدالت اجتماعی مشروعیت یافت در عمل در خدمت نوسازی قرار گرفت و سرانجام، همان مسئله‌ای را که می‌بایست حل کند در مقیاسی گسترده‌تر و سیاسی‌تر بازتولید کرد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

References

Abrahamian, E. (1983). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press.

Ahari, M. (1967). *Housing seminar*. Burse, 1(46), 27 (in Persian).

Ansari, A. (2008). *Modern Iran: The Pahlavis and After*. Harlow: Pearson Longman.

Arsanjani, H. (1963). The Question of Land Reform. *Iranian Issues*, 1(3), 97–104 (in Persian).

Construction Is Not the Solution. (1961). *Tehran Economist*, 9(435), 38 (in Persian).

Ebtehaj, A. (1992). *The Memoirs of Abolhasan Ebtehaj*. Tehran: Elmi Publications (in Persian).

Eskandari, I. (1943). The First Provincial Conference of the Tudeh Party of Iran. *Rahbar*, 1(6), 2 (in Persian).

Habibi, R. (2021). *Modern Middle-class Housing in Tehran: Reproduction of an Archetype, Episodes of Urbanism 1945-1979*. Leiden Boston: Brill.

Housing: Crisis and Impasse. (1961). *Etela'at*, (10480), 12 (in Persian).

Housing Programs. (1961). *Tehran Economist*, 9(413), 39 (in Persian).

Imperial Decree on the Implementation of the Six-Point Bills. (1963). Retrieved May 25, 2026, from https://qavanin.ir/Law/TreeText/?IDS=11771654711593634186 (in Persian)

Iran Novin Party. (1967). *Iran Novin Party: 1. Declaration of the Party's Formation, 2. Principles and Objectives of the Party, 3. Party Constitution*. Tehran: Iran Novin Party Publications (in Persian).

Jafari, Elmira & Hein, Carola. (2021). Revisiting the Transnational Building of a Modern Planning Regime in Iran: The First Tehran Master Plan and the Interplay Between Local and Foreign Planners. *Planning Perspectives*, 36 (3), 451-474.

Khodayar, M. (1956). Slums. *Construction Bank*, (3), 14–16 (in Persian).

Land Reform Law. (1962). Retrieved May 25, 2026, from https://shenasname.ir/jahad/7042-%d9%82%d8%a7%d9%86%d9%88%d9%86-%d8%a7%d8%b5%d9%84%d8%a7%d8%ad%d8%a7%d8%aa-%d8%a7%d8%b1%d8%b6%db%8c (in Persian)

Law of the Third National Development Plan. (1962). Retrieved January 26, 2020, from https://qavanin.ir/Law/TreeText/115343 (in Persian)

Law on the Establishment of Construction Bank. (1955). Retrieved April 14, 2021, from https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94730 (in Persian)

Law on the Establishment of the Ministry of Development and Housing. (1964). Retrieved April 13, 2021, from https://rc.majlis.ir/fa/law/show/95489?keyword=%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D8%AF%D8%A7%D9%86%DB%8C%20%D9%88%20%D9%85%D8%B3%DA%A9%D9%86 (in Persian)

Legal Bill on the Transfer of Powers From the Director of the Plan Organization to the Prime Minister. (1958). Retrieved August 9, 2023, from https://qavanin.ir/Law/TreeText/113922 (in Persian)

Leylaz, S. (2013). *The Second Wave: Authoritarian Modernization in Iran*. Tehran: Nilufar Publications (in Persian).

Ma'arefi, M. (1957). The Housing Problem. *Construction Bank*, 1(6), 5–7 (in Persian).

Mashayekhi, Azadeh. (2019). The 1968 Tehran Master Plan and the Politics of Planning Development in Iran (1945–1979), *Planning Perspectives* 34(5), 849–76.

Milani, A. (2013). *The Shah*. Toronto: Persian Circle Publications.

Nabavi, N. (2003) *Intellectuals and the State in Iran: Politics, Discourse and the Dilemma of Authenticity*. Gainesville: University Press of Florida.

Nahavandi, H. (1964). Modern Iranian Architecture Should Follow an Iranian Style. *Etela'at*, (11385), 15 (in Persian).

Naraqi, E. (1962). Housing Construction is Not the Government's Responsibility. *Etela'at*, (10784), 13, 16 (in Persian).

Nikpey, G. (Ed.). (n.d.). *Minutes of the Economic Council Meetings in the Presence of Shahanshah Aryamehr*. Tehran: Ministry of Culture and Arts (in Persian).

Pahlavi, M. R. (1960). *Collected Speeches, Messages, and Interviews of His Imperial Majesty*

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]

Mohammad Reza Shah Pahlavi, from 1941 to 1961. Tehran: Cultural and Press Office of the Imperial Court Ministry (in Persian).

Pahlavi, M. R. (1961). *Mission for My Country*. London: Hutchinson.

Pahlavi, M. R. (1966a). *The White Revolution*. Tehran: National Bank Publications (in Persian).

Pahlavi, M. R. (1966b). *The Speeches of Shahanshah Aryamehr From 1961 to 1963*. Tehran: Kayhan Publications (in Persian).

Pahlavi, M. R. (2010). *Toward the Great Civilization*. Alborz (in Persian).

Parliamentary Proceedings. (1964, March 8). Retrieved July 6, 2022, from https://mashruteh.org/wiki/index.php/%D9%85%D8%AC%D9%84%D8%B3_%D8%B4%D9%88%D8%B1%D8%A7_%D9%85%D8%B0%D8%A7%DA%A9%D8%B1%D8%A7%D8%AA_%D9%87%D9%85%D9%87_%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%87_%D9%87%D8%A7 (in Persian)

Parliamentary Proceedings. (1964, March 12). Retrieved May 10, 2021, from https://www.ical.ir/ical/fa/Content/4_artmajles1/%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-52-%D8%B5%D9%88%D8%B1%D8%AA-%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%AD-%D9%85%D8%B0%D8%A7%DA%A9%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D8%AC%D9%84%D8%B3-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%BE%D9%86%D8%AC%D8%B4%D9%86%D8%A8%D9%87-22-%D8%A7%D8%B3%D9%81%D9%86%D8%AF%D9%85%D8%A7%D9%87-1342 (in Persian)

Public Opinion on State-sponsored Housing Construction. (1962). *Etela'at*, (10786), 8 (in Persian).

Rahnema, A. (2023). *The Political History of Modern Iran: Revolution, Reaction and Transformation, 1905 to the Present*. London: I.B. Tauris.

Senate Proceedings. (1964, March 11). Retrieved August 13, 2023, from https://www.ical.ir/ical/fa/Content/4_artmajles1/%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-39-%DA%86%D9%87%D8%A7%D8%B1%D8%B4%D9%86%D8%A8%D9%87-%D8%A8%DB%8C%D8%B3%D8%AA-%D9%88-%DB%8C%DA%A9%D9%85-%D8%A7%D8%B3%D9%81%D9%86%D8%AF-%D9%85%D8%A7%D9%87-1342 (in Persian)

Senate Proceedings. (1964, March 16). Retrieved August 14, 2021, from https://www.ical.ir/ical/fa/Content/4_artmajles1/%D8%AC%D9%84%D8%B3%D9%87-41-%D8%AF%D9%88%D8%B4%D9%86%D8%A8%D9%87-%D8%A8%DB%8C%D8%B3%D8%AA-%D9%88-%D8%B4%D8%B4%D9%85-%D8%A7%D8%B3%D9%81%D9%86%D8%AF-%D9%85%D8%A7%D9%87-1342 (in Persian)

Shafa, S. (1976). *Chronicle of Fifty Years of Pahlavi Monarchy*. Tehran: Pahlavi National Library Publications (in Persian).

Statute of the Housing Organization. (1964). Retrieved April 13, 2021, from https://rc.majlis.ir/fa/law/show/95554?keyword=%D8%B3%D8%A7%D8%B2%D9%85%D8%A7%D9%86%20%D9%85%D8%B3%DA%A9%D9%86

The Establishment of a Ministry of Housing Should be Seriously Considered. (1963). *Etela'at*, (11022), 8 (in Persian).

The First Provincial Conference of the Tudeh Party of Iran in Tehran. (1943). *Rahbar*, 1(5), 2 (in Persian).

The Housing Organization Is Revived. (1961). *Tehran Economist*, 9(435), 38 (in Persian).

The Journal in Your Hands. (1962). *Construction Bank*, 2(4), 1 (in Persian).

The Land Belongs to the Peasant. (1943). *Rahbar*, 1(4), 1, 4 (in Persian).

Yazdi, M. (1943). Workers' Insurance. *Rahbar*, 1(4), 1, 4 (in Persian).

DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95

[Downloaded from jhre.ir on 2026-10-10]

[DOI: https://doi.org/10.22034/45.193.95]